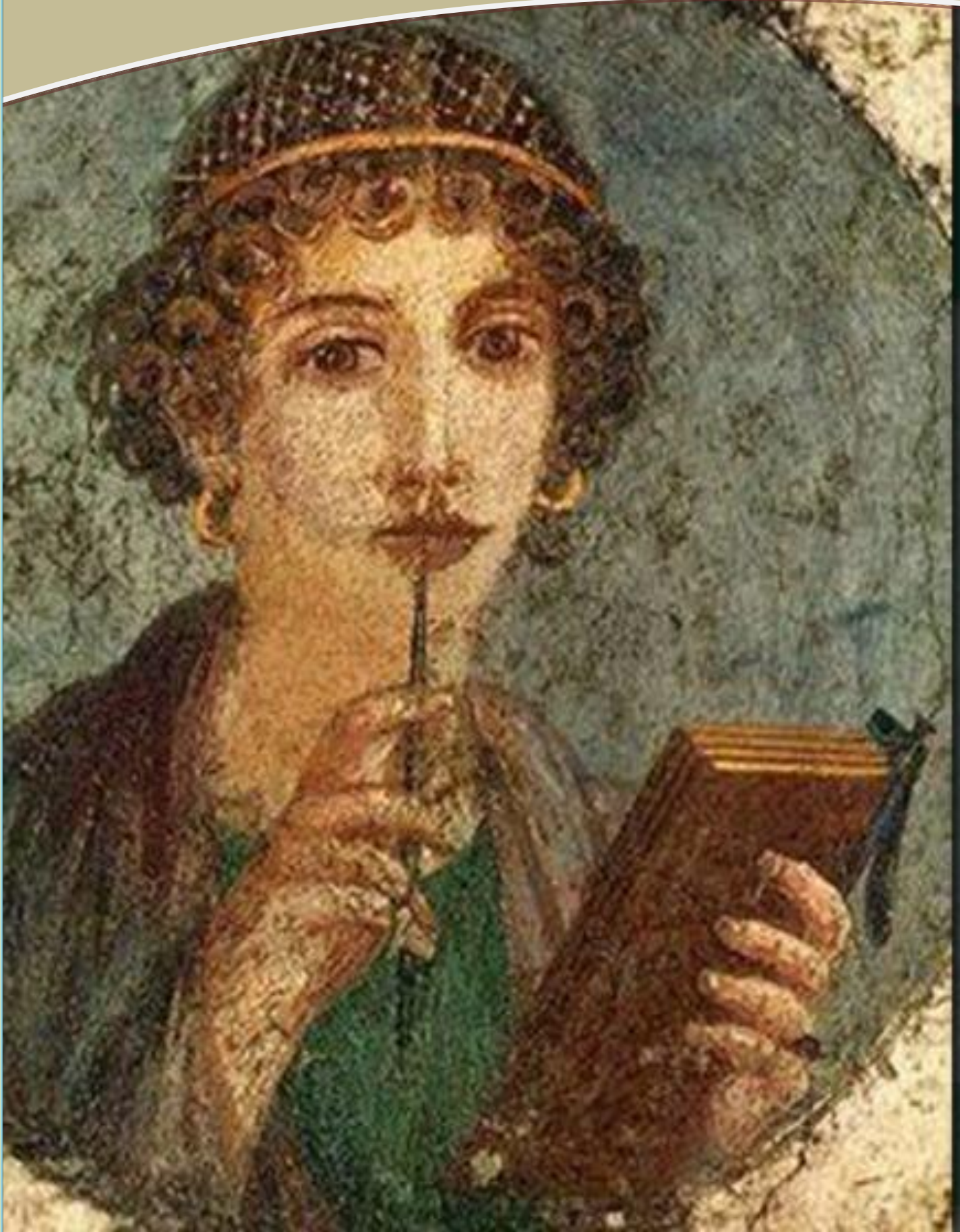

ΣΚΕΨΨ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ & ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ

Τεύχος 5

Δεκέμβριος 2012

Σύγχρονη Κοινωνία, Εκπαίδευση και Ψυχική Υγεία (ΣΚΕΨΨ)

Σύγχρονη Κοινωνία, Εκπαίδευση και Ψυχική Υγεία

Διευθυντές: Παπάνης Ευστράτιος, Επίκουρος καθηγητής Παν/μίου Αιγαίου,
Δρ. Βίκη Αγνή, Δρ. Γενικής Πειραματικής Ψυχολογίας

Γραμματεία:

Μπαλάσα Αικατερίνη, 6943567941, balasakaterina88@gmail.com

Παπάνη Ειρήνη-Μυρσίνη, 6986423035, myrena@gmail.com

Εκτύπωση- Βιβλιοδεσία:

Φωτογραφίες: Αφιέρωμα στο ζωγράφο Θεόφιλο Χατζημιχαήλ

Αριθμός τεύχους, 5, Δεκέμβριος 2012

ISSN:

**Ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη και συμπεριφορά ατόμων με νοητική υστέρηση –
Η αναγκαιότητα για ενημέρωση και σεξουαλική αγωγή**

*Αλέξανδρος Σταμάτιος Αντωνίου*²⁹
*Καλλιόπη Σωτηράκη*³⁰

Περίληψη

Η σεξουαλική συμπεριφορά των ατόμων με νοητική υστέρηση αποτελεί μέχρι και σήμερα θέμα ταμπού και συχνά δεν λαμβάνονται σοβαρά υπόψη οι ανάγκες και οι επιθυμίες τους για σεξουαλική έκφραση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο τα νοητικώς υστερούντα άτομα αντιλαμβάνονται τη σεξουαλική τους ταυτότητα και συνάπτουν σχέσεις με άλλους. Το παρόν άρθρο σκοπό έχει να προσεγγίσει αφενός τις διαφορετικές όψεις της σεξουαλικής ανάπτυξης της ειδικής αυτής κατηγορίας ατόμων με ειδικές ανάγκες καθώς και αφετέρου τις δυνατότητες βελτίωσης της ποιότητας ζωής τους. Τα ευρήματα των σχετικών ερευνών που παρουσιάζονται καθιστούν φανερή την έλλειψη πληροφόρησης των ατόμων αυτών σε θέματα σεξουαλικότητας και προβάλλουν την επιτακτική ανάγκη για σεξουαλική διαπαιδαγώγηση και έγκυρη ενημέρωση τόσο των ίδιων όσο και του περιβάλλοντός τους.

Λέξεις-κλειδιά: σεξουαλικότητα, νοητική υστέρηση, σεξουαλική ανάπτυξη, σεξουαλική συμπεριφορά

Abstract

The sexual behaviour of the individuals with intellectual disability is still considered a taboo issue and often their needs and desires for sexual expression are set aside. The way that individuals with intellectual disability perceive their sexual identity and form relationships with others is particularly interesting. The present paper aims to approach the different facets of sexual development of this special disability group as well as present ways of improving their quality of life. The findings of studies that are presented reveal that these individuals lack information for sexuality issues and emphasise that is imperative to provide sex education to them and to people of their environment.

Keywords: sexuality, intellectual disability, mental retardation, sexual development

²⁹ Λέκτορας ψυχολογίας πτδε παν/μιου αθηνων

³⁰ Ψυχολόγος

Εισαγωγή

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η παρουσίαση των ερευνητικών δεδομένων σχετικά με το θέμα της σεξουαλικής ανάπτυξης των ατόμων με νοητική υστέρηση καθώς και η έμφαση στην ανάγκη επαρκούς πληροφόρησης του περιβάλλοντός τους αλλά και του επιστημονικού προσωπικού που καλείται να παρέχει υποστήριξη. Σε γενικές γραμμές, ακόμα και σήμερα, η σεξουαλικότητα των ατόμων με νοητική υστέρηση αποτελεί θέμα ταμπού και προκαλεί κάποιο φόβο και άρνηση (Earle, 2001). Δεν είναι λίγοι εκείνοι οι οποίοι αμφισβητούν το γεγονός ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν σεξουαλικές επιθυμίες, ανάγκες και συναισθήματα, ανεξάρτητα από τη σωματική και/ή πνευματική τους ικανότητα. Τα άτομα με ειδικές ανάγκες έχουν δικαίωμα για σεξουαλική αγωγή και σεξουαλική υγεία όπως και για ευκαιρίες κοινωνικοποίησης και συνακόλουθης σεξουαλικής έκφρασης (Cheng & Udry, 2005. Leutar & Mihokovic, 2007). Ως έφηβοι, έχουν ανάγκη από σωματική επαφή και καθώς μεγαλώνουν αναδύεται το ενδιαφέρον τους για τον έρωτα και τις διαπροσωπικές σχέσεις.

Άτομα με Νοητική Υστέρηση και Σεξουαλικότητα

Η σεξουαλικότητα εμφανίζεται κατά τη γέννηση και αναδύεται καθόλη τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας ανεξάρτητα από τις ικανότητες του κάθε ατόμου (Woodard, 2004). Αποτελεί πρωταρχικό στοιχείο της προσωπικότητας και της αίσθησης του εαυτού και ευνοεί τη δημιουργία στενών σχέσεων που βασίζονται σε αισθήματα ασφάλειας, υποστήριξης, αγάπης και στοργής (Howard-Barr και συνεργάτες, 2005). Είναι γνωστό ότι η σωματική ανάπτυξη και η σεξουαλική ωρίμανση αποτελούν κύρια χαρακτηριστικά της εφηβικής περιόδου (Murphy & Young, 2005).

Σύμφωνα με ευρήματα σχετικών ερευνών, η σεξουαλική δραστηριότητα δεν σχετίζεται με τη νοητική ικανότητα του ατόμου (Reid, 1995) και η βιολογική ωρίμανση των δύο φύλων είναι όμοια με αυτή των ατόμων που δεν παρουσιάζουν κάποιας μορφής νοητική ανεπάρκεια (Katoda, 1993). Επομένως, τα άτομα με νοητική υστέρηση έχουν τις ίδιες σεξουαλικές ανάγκες με τα άτομα κανονικής νοημοσύνης (Leutar & Mihokovic, 2007). Ωστόσο, συχνά αναφέρεται ότι ο περίγυρος αντιμετωπίζει τα νοητικώς υστερούντα άτομα ως α-σεξουαλικά και ως

άτομα τα οποία παραμένουν παιδιά και χρήζουν προστασίας από την κοινωνία και το υποστηρικτικό προσωπικό (Murphy & Young, 2005. Woodard, 2004). Από την άλλη πλευρά, επικρατεί και η αντίληψη ότι πρόκειται για άτομα υπερ-σεξουαλικά τα οποία ενδέχεται να γίνουν επιθετικά λόγω των ανεξέλεγκτων σεξουαλικών τους ορμών (Murphy & Young, 2005).

Έχει βρεθεί ότι η σεξουαλική ανάπτυξη των ατόμων με νοητική υστέρηση ποικίλει καθώς ορισμένα εμφανίζουν κανονική ανάπτυξη ενώ άλλα παρουσιάζουν υστέρηση ή ελλιπή ανάπτυξη των δευτερευόντων σεξουαλικών χαρακτηριστικών τους (Monat, 1982. Murphy και συνεργάτες, 1983). Συγκεκριμένα, ο Monat (1982) κατέγραψε τα σεξουαλικά χαρακτηριστικά των ατόμων με ήπια, μέτρια, σοβαρή και βαριά νοητική υστέρηση. Έτσι, τα άτομα με ήπια νοητική υστέρηση τείνουν να έχουν παρόμοια σεξουαλική συμπεριφορά με όσα έχουν κανονική ανάπτυξη και δυνατότητα να διερευνούν και να ελέγχουν τις σεξουαλικές τους παρορμήσεις. Από την άλλη, στη μέτρια νοητική υστέρηση, τα δευτερεύοντα σεξουαλικά χαρακτηριστικά των ατόμων σε κάποιες περιπτώσεις αναπτύσσονται με καθυστέρηση ενώ στη σοβαρή νοητική υστέρηση παρουσιάζουν μειωμένο έλεγχο των σεξουαλικών παρορμήσεων και ελλιπή ανάπτυξη ψυχοσεξουαλικής συμπεριφοράς. Τέλος, στα άτομα με σοβαρή νοητική υστέρηση παρατηρείται δυσκολία κατανόησης των κοινωνικών κανόνων ενώ στην περίπτωση της βαριάς υστέρησης, η σεξουαλική συμπεριφορά περιορίζεται αμιγώς σχεδόν σε ένα πρωτόγονο επίπεδο.

Κατά την εφηβική ηλικία, η σεξουαλική ανάπτυξη των ατόμων με υστέρηση συνήθως ξεκινά αργότερα από τα υπόλοιπα άτομα. Η μέση ηλικία έναρξης της εμμηνορροίας των κοριτσιών με υστέρηση είναι περίπου στα 14 έτη και του αυνανισμού των αγοριών στα 15 έτη. Η εκδήλωση των σεξουαλικών χαρακτηριστικών όπως της ηβικής τριχοφυΐας, της ανάπτυξης των γεννητικών οργάνων και του στήθους δεν απέχουν σημαντικά από αυτά των ατόμων με κανονική νοητική ανάπτυξη (Gawlik και συνεργάτες, 1995). Ειδικότερα δε, ο αυνανισμός συχνά οδηγεί σε δύσκολη θέση τους εκπαιδευτικούς, την οικογένεια και τους θεραπευτές των ατόμων με νοητική υστέρηση. Ωστόσο, είναι απαραίτητο να γίνεται αντιληπτός ως μία «τυπική» σεξουαλική συμπεριφορά οποιουδήποτε ατόμου, ανεξαρτήτως ηλικίας ή επιπέδου λειτουργικότητάς του (Σιαπέρας & Σούλης, 2011).

Σύμφωνα με τους Walter (1996) και Schröder (1996), το ενδιαφέρον των ατόμων με ειδικές ανάγκες δεν σχετίζεται πρωτίστως με τη γενετήσια σεξουαλικότητα αλλά με την ικανοποίηση των συναισθηματικών τους αναγκών. Συγκεκριμένα, τα άτομα με ειδικές ανάγκες αναζητούν κατά βάση συντροφικότητα και συνύπαρξη και εμφανίζουν αυξημένη ευαλωτότητα του σεξουαλικού αυτοσυναίσθηματος (Mayers και συνεργάτες, 2003). Ένα ακόμη βασικό χαρακτηριστικό της σεξουαλικής συμπεριφοράς των ατόμων με νοητική υστέρηση είναι η έλλειψη αυτορύθμισης (Page, 1991) λόγω της οποίας δυσκολεύονται να εκφράσουν τη σεξουαλική τους επιθυμία με οργανωμένο τρόπο (Kempton & Rose, 1976). Επίσης, πολύ συχνά παρουσιάζουν αυτοερωτική σεξουαλική συμπεριφορά, συνήθως υπό το φόβο και την καταπίεση του περιβάλλοντος.

Γλώσσα Επικοινωνίας και Σεξουαλικότητα των Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες

Ο ψυχολόγος Philip Prinz (2003) παρουσίασε ένα γενικό μοντέλο για την επικοινωνία/γλώσσα και τη σεξουαλικότητα των κωφών και ανάπηρων ατόμων (Σχήμα 1). Το μοντέλο του απεικονίζεται σε μορφή πυραμίδας υποστηρίζοντας ότι η επικοινωνία και η σεξουαλική έκφραση των ατόμων αυτών επηρεάζονται κυρίως από το περιβάλλον τους και τα μέσα αλληλεπίδρασης που διαθέτουν. Ακόμη, θεώρησε ότι λόγω της περιορισμένης πρόσβασης που διαθέτουν τα άτομα αυτά σε κοινωνικές δραστηριότητες, όπως μπαρ ή κλαμπ, προφανώς θα έχουν και περιορισμένες ευκαιρίες για σεξουαλικές αλληλεπιδράσεις και διαπραγματεύσεις. Ως προς τη δεξιά πλευρά της πυραμίδας, διέκρινε τρία μέσα (προφορικά, νοηματικά και γραπτά) με τα οποία αλληλεπιδρά κανείς με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται. Άλλα σημαντικά στοιχεία του μοντέλου που υποστήριξε ο Prinz είναι η γνωστική και αντιληπτική βάση της σεξουαλικής επικοινωνίας, η κουλτούρα, το στυλ επικοινωνίας καθώς και οι λεκτικές ή μη λεκτικές ικανότητες του ατόμου. Αυτές οι διαστάσεις του μοντέλου συνδέονται με τη σεξουαλική ταυτότητα των ατόμων, την κατασκευή των σεξουαλικών εννοιών και τη σεξουαλική γλώσσα και επικοινωνία.

(Σχήμα 1 περίπου εδώ)

Δημιουργία Σχέσεων και Γάμοι μεταξύ Ατόμων με Νοητική Υστέρηση

Είναι περιορισμένα τα ευρήματα ερευνών στο χώρο της ειδικής αγωγής και αποκατάστασης σχετικά με τις σχέσεις ή τους γάμους ατόμων με νοητική υστέρηση. Για παράδειγμα, οι Kingsley και Levitz (1994) ήταν οι πρώτοι που ασχολήθηκαν με αυτό το θέμα. Οι συγκεκριμένοι ερευνητές τόνισαν ότι τόσο οι διαπροσωπικές όσο και οι κοινωνικές δεξιότητες είναι απαραίτητες για να μάθει κάποιος πώς θα βγει ραντεβού. Οι ίδιοι υποστήριξαν ότι οι περισσότεροι από τους νοητικά υστερούντες του δείγματός τους γνώριζαν τί είναι ο γάμος καθώς είχαν παρευρεθεί σε γαμήλιες τελετές κατά το παρελθόν αλλά και την ανάγκη γνωριμίας των συντρόφων πριν αποφασίσουν να προχωρήσουν στον έγγαμο βίο. Όσον αφορά τον έρωτα, οι ερωτηθέντες απάντησαν ότι πρόκειται για την επιθυμία για ένα άλλο άτομο, τη δυνατότητα να το αγκαλιάζουν και να βγαίνουν έξω μαζί του. Το ενδιαφέρον τους για σεξουαλικά θέματα ήταν έντονο και η ανάγκη τους να εκφράσουν αυτά τα συναισθήματα σε άμεση επαφή με κάποιο άλλο άτομο ακόμη μεγαλύτερη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη που διεξήχθη στη Σουηδία (Löfgren-Mårtenson, 2004) με στόχο τη διερεύνηση των ευκαιριών και των εμποδίων που διαθέτουν οι νέοι με νοητική υστέρηση στη σύναψη σχέσεων και τη σεξουαλική τους έκφραση. Τα ερωτήματα στα οποία προσπάθησε να δώσει απαντήσεις η εν λόγω έρευνα ήταν τα εξής: α) πώς οι νέοι με νοητική υστέρηση αλληλεπιδρούν με τους άλλους σεξουαλικά/ερωτικά; β) πόσο τους επηρεάζουν οι γονείς και οι φροντιστές τους στην έκφραση της σεξουαλικότητάς τους; και γ) πώς περιγράφεται η σεξουαλική τους έκφραση και κατά πόσο επηρεάζεται από τις κοινωνικές νόρμες και αξίες; Η έρευνα βασίστηκε στην παρατήρηση των νέων με νοητική υστέρηση σε χορευτικές συγκεντρώσεις καθώς και από συνεντεύξεις νέων, φροντιστών και γονιών.

Αν και ορισμένοι νέοι με νοητική υστέρηση δεν σχετίζονται καθόλου με άλλους, ωστόσο οι περισσότεροι εκδηλώνουν την ανάγκη τους για σεξουαλική έκφραση. Τα ευρήματα αποκάλυψαν ότι για τη σύναψη μίας πιο στενής σχέσης, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η εγγύτητα του επιπέδου νοητικής υστέρησης μεταξύ των συντρόφων. Πολλοί από τους νέους που παρευρίσκονται στις κοινωνικές συγκεντρώσεις στοχεύουν στη γνωριμία και τη δημιουργία σχέσεων με άλλους. Έχει παρατηρηθεί ότι η πιθανότητα να αποκτήσουν σύντροφο αυξάνεται

αν εκφράζονται και οι δύο πλευρές με τη γλώσσα του σώματος και με κοινές μορφές επικοινωνίας.

Όσον αφορά τους φροντιστές και τους συγγενείς των νέων με νοητική υστέρηση, εντοπίστηκε μία ασυνέπεια ανάμεσα στη νέα πραγματικότητα και την τάση τους για ευθύνη και έλεγχο των νέων. Πιο συγκεκριμένα, ενθαρρύνουν τις φιλικές αντί τις σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ των νοητικά υστερούντων, ασκώντας κριτική στην ποιότητα και τον τρόπο έκφρασής τους. Επίσης, δεδομένου ότι η πλειοψηφία των φροντιστών είναι γυναίκες, προέκυψε ως γεγονός να θέτουν περισσότερο αυστηρά όρια στη σεξουαλική έκφραση των νέων με νοητική υστέρηση σε σχέση με τους άνδρες συναδέλφους τους.

Στις περισσότερες σύγχρονες κοινωνίες, η πλειοψηφία των ατόμων προχωρούν σε γάμο τουλάχιστον μία φορά στη ζωή τους. Δεν φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο όμως στην περίπτωση των νοητικά υστερούντων ατόμων λόγω των νομικών ή κοινωνικών περιορισμών που αντιμετωπίζουν. Η επιτυχία ή αποτυχία ενός γάμου μεταξύ νοητικά υστερούντων ατόμων εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες όπως οι συναισθηματικές δυσκολίες, η διαταραγμένη παιδική ηλικία, η ύπαρξη νοητικής υστέρησης και στους δύο συντρόφους, το χρονικό διάστημα ιδρυματισμού τους κ.ά. (Hall, 1974). Αξίζει δε να σημειωθεί ότι η υποστήριξη των ζευγαριών αυτών από το περιβάλλον τους κατά τον έγγαμο βίο τους αποδείχθηκε ιδιαίτερα σημαντική για την επιτυχή έκβαση της συμβίωσής τους (Craft & Craft, 1980). Αναφορικός με την αναπαραγωγή και τη δημιουργία οικογένειας, κυριαρχεί η αντίληψη ότι τα άτομα με νοητική υστέρηση θα μπορούσαν ενδεχομένως να “μεταδώσουν” την ασθένειά τους στους απογόνους τους με άμεσο αποτέλεσμα το οικείο περιβάλλον τους συχνά να τους αποτρέπει. Ωστόσο, το ζήτημα της ικανότητας ή μη των ατόμων αυτών να δημιουργήσουν “κανονικές” οικογένειες είναι ιδιαίτερος σύνθετο και χρήζει συστηματικής διερεύνησης.

Η Έλλειψη Πληροφόρησης για Σεξουαλικά Θέματα

Χωρίς αμφιβολία, η σεξουαλικότητα των ατόμων με νοητική υστέρηση συχνά υποτιμάται και η ενημέρωσή τους για σχετικά θέματα είναι περιορισμένη ή και πολλές φορές ανύπαρκτη με αποτέλεσμα η σεξουαλικότητά τους να διαμορφώνεται κατά βάση από ασαφή, μη έγκυρη πληροφόρηση και δυσάρεστες εμπειρίες όπως εγκυμοσύνη, σεξουαλικά μεταδιδόμενες ασθένειες και σύνδρομο

επίκτητης ανοσολογικής ανεπάρκειας (HIV) που θέτουν σε σοβαρό κίνδυνο την υγεία τους (Cheng & Udry, 2002. Chia Chen & Thomson, 2007. Cook, 2000. Woodard, 2004). Σε έρευνα που διεξήχθη σε μαθητές με νοητική υστέρηση στην Τουρκία (Isler και συνεργάτες, 2009) προέκυψε ότι οι έφηβοι δεν έχουν γνώση των χαρακτηριστικών ανάπτυξης της σεξουαλικότητάς τους. Αξιοσημείωτο υπήρξε το εύρημα ότι τα μισά από τα αγόρια και το 45% από τα κορίτσια που συμμετείχαν νόμιζαν ότι η εμμηνόρροια είναι ένα μέρος της διαδικασίας του τοκετού.

Σύμφωνα με τον Kijak (2009), τα άτομα με νοητική υστέρηση αναγνωρίζουν τις σωματικές αλλαγές που τους συμβαίνουν αν και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν μπορούν να κατανοήσουν τις αλλαγές αυτές. Η παντελής έλλειψη σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης δυσκολεύει την αποδοχή των συμπτωμάτων που συνδέονται με τη σεξουαλική τους ανάπτυξη με αποτέλεσμα να βιώνουν έκπληξη, φόβο και αβεβαιότητα έναντι των νέων δεδομένων. Από την ίδια έρευνα προέκυψε ότι οι όποιες γνώσεις τους περιορίζονται στο δικό τους φύλο και μόνο το 37% μπόρεσαν να διαχωρίσουν τις αλλαγές του δικού τους από το αντίθετο φύλο κατά την εφηβική περίοδο. Επίσης, μόνο το 10% του δείγματος μπόρεσαν να ονομάσουν τουλάχιστον τρεις τρόπους αντισύλληψης. Επιπλέον, περίπου το 90% του συγκεκριμένου δείγματος δεν ήταν σε θέση να εξηγήσει τι είναι η αντισύλληψη, γιατί χρησιμοποιείται και με ποιο τρόπο. Τέλος, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι μόνο το 2% γνώριζαν τουλάχιστον δύο σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα και τη σοβαρότητα των καταστάσεων αυτών.

Αξίζει βέβαια να αναφερθεί ότι τα παιδιά με υστέρηση κινδυνεύουν πολύ συχνά από κοινωνικό αποκλεισμό και έχουν λιγότερες ευκαιρίες αλληλεπίδρασης με συνομηλίκους τους (Woodard, 2004). Ορισμένες έρευνες ανέφεραν ελλιπείς γνώσεις για τη σεξουαλικότητα μεταξύ εφήβων με υστέρηση σε σύγκριση με το γενικό πληθυσμό (Berman και συνεργάτες, 1999. Borjeson & Lagergren, 1990. Cook, 2000. Galea και συνεργάτες, 2004.). Ο Berman και οι συνεργάτες του (1999) υποστήριξαν ότι δεδομένου ότι αυτοί οι έφηβοι είναι συχνά απομονωμένοι από τους υπόλοιπους της ηλικίας τους, θεωρείται ότι έχουν λιγότερες ευκαιρίες να ενημερωθούν για τη σεξουαλικότητά τους ή να συμμετέχουν σε κοινωνικές δραστηριότητες ή σεξουαλικό «πειραματισμό». Κατά συνέπεια, τα παιδιά με

νοητική υστέρηση έχουν ανάγκη στοιχειώδους ενημέρωσης για το σώμα τους και τη βιολογική τους ανάπτυξη (Woodard, 2004).

Οι περιορισμένες ευκαιρίες που διαθέτουν για κοινωνική αλληλεπίδραση καθιστούν δύσκολη την πρόσβασή τους σε πηγές έγκυρης πληροφόρησης (Smith και συνεργάτες, 1995). Από την άλλη πλευρά, οι γονείς κατά το πλείστον διστάζουν να αναλάβουν μία τέτοια ευθύνη ή στις περιπτώσεις που το αποτολμούν, χρησιμοποιούν έναν επικριτικό ή έντονα ηθικό τόνο. Πολύ συχνά οι πηγές πληροφόρησης των ατόμων με νοητική υστέρηση για θέματα σεξουαλικότητας είναι τα ερωτικά περιοδικά ευρείας κυκλοφορίας, το διαδίκτυο, οι ερωτικές ταινίες κ.ά. Έτσι, με παρόμοιους τρόπους γνωρίζουν τον έρωτα, τη συντροφικότητα και την επαφή με το αντίθετο φύλο, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα να εκπλήσσονται στη χρήση των μεθόδων αντισύλληψης τις οποίες συχνά περιγράφουν περιπαικτικά όπως για παράδειγμα «αστεία μπαλόνια χωρίς ιδιαίτερη σημασία». Επιπροσθέτως, η άγνοια για τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα αποτελεί ένα πραγματικά σημαντικό πρόβλημα. Όπως αναφέρει ο Koscielska (2003), «ο μύθος για την α-σεξουαλικότητα των ατόμων με νοητική υστέρηση, τόσο συχνός στην κοινωνία μας, προδίδει την έλλειψη της σεξουαλικής τους εκπαίδευσης. Ως αποτέλεσμα αυτού, συναντάμε άτομα με νοητική υστέρηση τα οποία δεν διαθέτουν ούτε τη στοιχειώδη γνώση για το φύλο τους».

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα είναι η σεξουαλική κακοποίηση (σωματική ή λεκτική) των ατόμων με νοητική υστέρηση, η οποία αποτελεί αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνών διεθνώς (Αντωνίου & Ευθυμίου, 2012. Κουτσούκου & Αντωνίου, 2011). Μεταξύ των παραγόντων επικινδυνότητας που καθιστούν τα άτομα με νοητική υστέρηση πιθανό στόχο σεξουαλικής κακοποίησης είναι η εξάρτησή τους από τα άτομα που τα φροντίζουν, τα προβλήματα επικοινωνίας που συχνά αντιμετωπίζουν, η δυσκολία κατανόησης και συμμόρφωσης καθώς και η αρνητική εικόνα που διαμορφώνουν για τον εαυτό τους (Vizard, 1989).

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα μελέτης που διεξήχθη στη χώρα μας (Δήμου, 2008) με σκοπό τη διερεύνηση της σεξουαλικότητας των ατόμων με νοητική υστέρηση. Στην έρευνα συμμετείχαν 62 άτομα με νοητική υστέρηση (από 18 έως 33 ετών) και ίσος αριθμός ατόμων από το γενικό πληθυσμό ως ομάδα ελέγχου. Τα δεδομένα συνελέγησαν με τη μέθοδο της δομημένης συνέντευξης και τη χρήση κλίμακας για τα άτομα με νοητική υστέρηση ενώ για το γενικό

πληθυσμό χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο. Η κλίμακα και το ερωτηματολόγιο αξιολογούσαν το επίπεδο γνώσεων, εμπειριών, συναισθημάτων και αναγκών σε 12 διαφορετικές περιοχές των θεμάτων της σεξουαλικότητας. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων επιβεβαιώθηκε μεταξύ άλλων η περιορισμένη γνώση και εμπειρία των ατόμων με νοητική υστέρηση σε θέματα σεξουαλικότητας και οι αυξημένες τους ανάγκες για σεξουαλική ενημερότητα. Η ερευνήτρια υπογράμμισε ακόμη την ανάγκη σχεδιασμού και εφαρμογής προγραμμάτων σεξουαλικής εκπαίδευσης των ατόμων με νοητική υστέρηση και προώθησης μίας σεξουαλικής εκπαιδευτικής πολιτικής η οποία να διασφαλίζει τα δικαιώματά τους.

Η Ανάγκη για Σεξουαλική Αγωγή των Ατόμων με Νοητική Υστέρηση

Είναι πραγματικά σημαντικός ο αριθμός των ερευνητών εκείνων οι οποίοι έχουν επισημάνει με έμφαση την αναγκαιότητα της σεξουαλικής αγωγής/ενημέρωσης των ατόμων με ειδικές ανάγκες ευρύτερα και την απαραίτητη ένταξή της σε κάθε κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο (McCabe, 1993. Walker-Hirson & Champagne, 1991. Williams & Nind, 1999). Αυτή η ανάγκη απορρέει από τη δυσκολία πρόσβασης αυτών των ατόμων σε εναλλακτικές μορφές πληροφόρησης (βιβλία, έντυπα κλπ) λόγω των γνωστικών τους δυσκολιών και των περιορισμένων ευκαιριών κοινωνικοποίησης που διαθέτουν (Kempton, 1978).

Εκ των πραγμάτων και εξ ανάγκης, οι γονείς καθίστανται οι βασικοί παιδαγωγοί των παιδιών σε θέματα σεξουαλικότητας ωστόσο πολλοί από αυτούς διστάζουν να τους μιλήσουν ανοιχτά για ζητήματα που αφορούν τη σεξουαλική συμπεριφορά. Κατά το πλείστον αισθάνονται ενοχές και ανησυχούν για τις συνέπειες των απαντήσεων που δίνουν στα παιδιά τους. Ο φόβος των γονιών συνήθως πηγάζει από τις εξής σκέψεις: α) μιλώντας για το σεξ θα ενθαρρύνουν τον πειραματισμό των παιδιών τους, β) δεν γνωρίζουν με ποιο τρόπο να διαχειριστούν τα ερωτήματα των παιδιών τους σχετικά με το σεξ και γ) τα παιδιά τους γνωρίζουν ήδη πολλά για το θέμα ή αντίθετα έχουν ελάχιστη πληροφόρηση. Συνηθέστερα, δεν γνωρίζουν πότε και με ποιο τρόπο να ξεκινήσουν τέτοιου είδους συζητήσεις και ακόμα και εκείνοι οι γονείς που συζητούν με τα παιδιά τους για τη σεξουαλικότητα δεν αφιερώνουν τον χρόνο που απαιτείται για τέτοιου είδους ευαίσθητα θέματα (Kreinin, 2001).

Από ερευνητικά δεδομένα προκύπτει ότι οι γονείς διατηρούν συντηρητικές/αρνητικές και αμφιθυμικές στάσεις απέναντι στη σεξουαλικότητα των ατόμων με ειδικές ανάγκες (Lesseliers & Van Hove, 2002. McCabe, 1993). Ειδικότερα, αρνούνται να παρέχουν σεξουαλική ενημέρωση και τηρούν απαξιωτική και αποπροσανατολιστική συμπεριφορά στη σεξουαλική ενεργοποίηση των ατόμων αυτών (Plaute και συνεργάτες, 2002). Η μοναδική μορφή σεξουαλικότητας που είναι αποδεκτή από την πλειοψηφία των γονέων είναι ο αυνανισμός. Επίσης, έχει φανεί ότι τα θέματα σεξουαλικότητας τούς ανησυχούν ιδιαίτερα και προτιμούν να μεταβιβάζουν την ευθύνη στους επαγγελματίες (Levi & Packman, 2004).

Από μελέτη που πραγματοποιήθηκε στην Τουρκία σε γονείς εφήβων με νοητική υστέρηση διερευνήθηκε η αντίληψη και η στάση τους σχετικά με τη σεξουαλική ανάπτυξη των παιδιών τους (Isler και συνεργάτες, 2009). Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν ότι σε δείγμα 40 γονέων, ποσοστό 75% δεν είχε δεχθεί κάποιου είδους σεξουαλική εκπαίδευση ενώ το 42,5% αυτών δεν παρείχαν σεξουαλική εκπαίδευση στα παιδιά τους. Όταν ρωτήθηκαν «για ποιες ερωτήσεις θα ήθελες απαντήσεις;» ανέφεραν: σε ποσοστό 72,5% «ανησυχώ για το μέλλον του παιδιού μου, αν συμβεί κάτι σε εμένα τι θα κάνει;», το 47,5% «το παιδί μου θέλει να παντρευτεί, τι θα πρέπει να του πω;» ενώ το 45% «το παιδί μου θέλει να έχει μία ερωτική σχέση, τι πρέπει να κάνω;».

Η σεξουαλική αγωγή είναι απαραίτητο να ξεκινάει από την οικογένεια και να συνεχίζεται στο σχολείο με τη μορφή ενός επίσημου προγράμματος, με την υποστήριξη των επαγγελματιών υγείας (Davis, 2002. Servais, 2006.). Από το δείγμα της έρευνας, περισσότεροι από τους μισούς εφήβους (51,7%) ανέφεραν ότι δεν είχαν καμία έγκυρη ενημέρωση από ειδικούς για θέματα σεξουαλικότητας ενώ το 43,3% έλαβαν τέτοια ενημέρωση από την οικογένειά τους. Τέλος, το 46,6% των εφήβων της ίδιας έρευνας που δεν συζήτησαν ποτέ με την οικογένειά τους για θέματα σεξουαλικής συμπεριφοράς, είχαν ενημέρωση από άλλες πηγές όπως οι φίλοι, το διαδίκτυο και τα ΜΜΕ, αφήνοντας με αυτό τον τρόπο περιθώρια παραπληροφόρησης.

Η σεξουαλική αγωγή επιτρέπει στα παιδιά με ειδικές ανάγκες να απολαύσουν την προσωπική σεξουαλική τους ολοκλήρωση και να προστατεύσουν τον εαυτό τους από την κακοποίηση, από πιθανή εγκυμοσύνη και τα σεξουαλικά

μεταδιδόμενα νοσήματα. Επιπλέον, είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι αποκτούν τη βάση για μία πιο υγιή, ασφαλή και κοινωνικά αποδεκτή ενήλικη ζωή (McCabe, 1999. Swango-Wilson, 2008. Woodard, 2004). Την ανάγκη για σεξουαλική αγωγή επιτείνει το γεγονός ότι σε κάθε περίπτωση οι έφηβοι με ειδικές ανάγκες εκδηλώνουν σεξουαλικές επιθυμίες ακόμα και αν κανένας δεν τους έχει μιλήσει για αυτές.

Το σχολείο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για τη σεξουαλική αγωγή των παιδιών και των νέων με νοητική υστέρηση και ως βασικός φορέας κοινωνικοποίησης καλείται να ενισχύσει την κοινωνικο-σεξουαλική τους ωριμότητα. Ακόμη, μπορεί να συμβάλει στον αποστιγματισμό τους και την κατοχύρωση του δικαιώματός τους να διαθέτουν κανονική σεξουαλική ζωή ως ολοκληρωμένες προσωπικότητες. Ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για εφήβους με ειδικές ανάγκες θα πρέπει να καλύπτει θέματα όπως τα μέρη του σώματος αλλά και οι σωματικές και φυσιολογικές αλλαγές (Woodard, 2004). Οι μαθητές με νοητική υστέρηση χρειάζονται πληροφόρηση σχετικά με τα γεννητικά όργανα των δύο φύλων, την ανατομία και τη φυσιολογία του συστήματος αναπαραγωγής κλπ.

Η αναγκαιότητα εισαγωγής της σεξουαλικής αγωγής στην εκπαίδευση των ατόμων αυτών είναι σαφής ωστόσο παραμένει σε «εμβρυακή» κατάσταση λόγω ελλιπούς ενημέρωσης και κατάρτισης των παιδαγωγών. Συγκεκριμένα, κάθε πρόγραμμα σεξουαλικής αγωγής θα πρέπει να καταρτίζεται σε εξατομικευμένη βάση και να προσαρμόζεται στις ιδιαίτερες ανάγκες του κάθε ατόμου. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τα άτομα με νοητική υστέρηση να παρακολουθούνται από καταρτισμένο εκπαιδευτή-σύμβουλο όταν διατηρούν σεξουαλικές σχέσεις ή όταν επιθυμούν να δημιουργήσουν (Cambridge & Carnaby, 2005. Thompson, 1991).

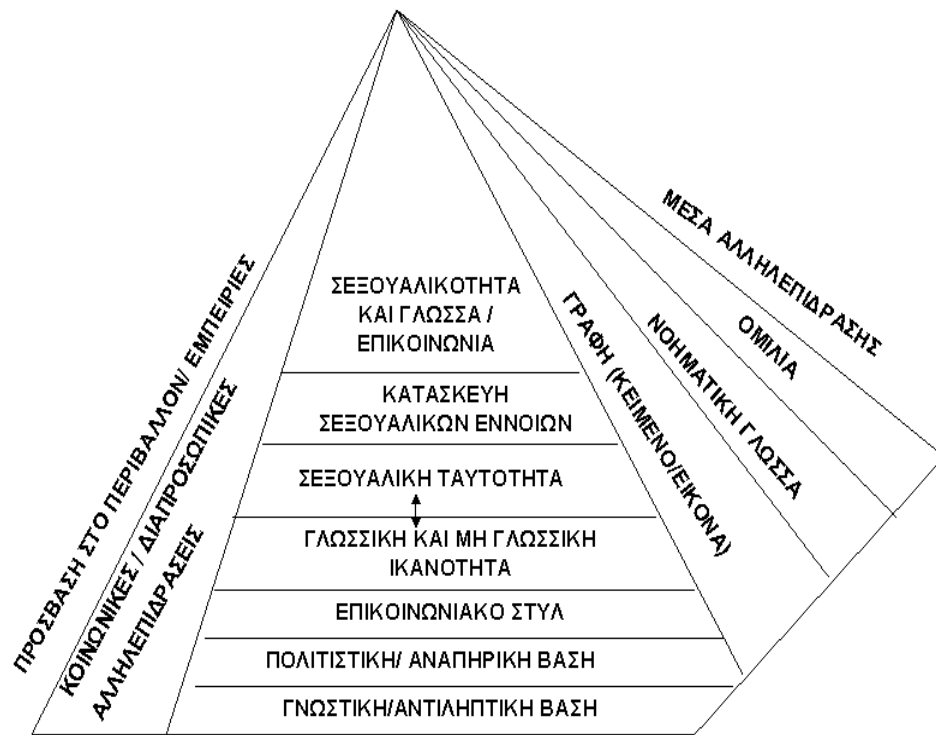
Από ευρήματα άλλης ελληνικής έρευνας που διεξήχθη σε 195 μέλη του προσωπικού σχολικών μονάδων ειδικής αγωγής (ΣΜΕΑ) προέκυψε ο βαθμός υψηλού ενδιαφέροντος των ερωτηθέντων για τη διδασκαλία σεξουαλικής αγωγής στο σχολείο (Πανάικας & Κυριάκη, 2003). Ακόμη, όσον αφορά τα πρόσωπα που θα αναλάβουν τη διδασκαλία, οι συμμετέχοντες πρότειναν ως καταλληλότερο πρόσωπο τον εκπαιδευτικό ή τον ψυχολόγο του σχολείου. Οι ερωτηθέντες επεσήμαναν την ανάγκη επιμόρφωσης των εμπλεκόμενων έτσι ώστε να αντιμετωπιστούν τα ταμπού και οι δυσκολίες.

Τέλος, σημαντική συνεισφορά στη σεξουαλική αγωγή των νοητικά υστερούντων ατόμων θα μπορούσαν να έχουν και οι σύμβουλοι ψυχικής υγείας. Δεδομένου ότι οι κοινωνικές στάσεις έναντι των ζητημάτων αυτών συνεχώς διαφοροποιούνται και παρατηρείται ολοένα και μεγαλύτερη αποδοχή της σεξουαλικότητας των ατόμων με νοητική υστέρηση, οι σύμβουλοι καλούνται να τα βοηθήσουν στην κατανόηση της κοινωνικο-σεξουαλικής τους ανάπτυξης και συμπεριφοράς. Οι Kempton & Caparulo (1983) σημειώνουν ωστόσο αναφέροντας ότι οι τεχνικές που χρησιμοποιούν οι σύμβουλοι στο γενικό πληθυσμό δεν μπορούν να εφαρμοστούν όταν πρόκειται για νοητικώς υστερούντα άτομα. Εξαιτίας του γεγονότος ότι τα άτομα αυτά στερούνται αφαιρετικής σκέψης, η πληροφορία θα πρέπει να είναι συγκεκριμένη, οπτική και προσδιορισμένη με απλούς όρους και συχνές επαναλήψεις. Για το λόγο αυτό θα πρέπει να προτιμώνται τα παιχνίδια ρόλων, οι δοκιμές και άλλες βιωματικές μέθοδοι διδασκαλίας. Ακόμη, λόγω της περιορισμένης πληροφόρησής τους, οι σύμβουλοι θα χρειαστεί να ξεκινήσουν από μία βασική ενημέρωση για θέματα σεξουαλικότητας, σεξουαλικής συμπεριφοράς και αντισύλληψης.

Επίλογος

Η σεξουαλικότητα των ατόμων με νοητική υστέρηση αποτελεί αντικείμενο διεθνούς μελέτης και η αναγνώρισή της μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση της ποιότητας ζωής τους. Τα άτομα αυτά συχνά στερούνται την κατάλληλη πληροφόρηση για βασικά σεξουαλικά ζητήματα, γεγονός που καθιστά απολύτως αναγκαία τη σεξουαλική αγωγή τόσο των ίδιων όσο και της οικογένειάς τους. Η επιτυχία οποιουδήποτε εκπαιδευτικού προγράμματος βασίζεται στη συνεργασία μεταξύ των γονέων, του υποστηρικτικού προσωπικού και των διάφορων δομών και κοινωνικών φορέων που έχουν στην επιμέλειά τους άτομα με νοητική υστέρηση. Συνάγεται, λοιπόν, ότι είναι επιτακτική η ανάγκη αναγνώρισης των σεξουαλικών αναγκών των νοητικώς υστερούντων συνανθρώπων μας καθώς και η παροχή σχετικής ενημέρωσης όλων των εμπλεκόμενων υπηρεσιών και φορέων με πρωταρχικό στόχο την αποφυγή δυσάρεστων επιπτώσεων και τραυματικών εμπειριών για τα ίδια τα άτομα καθώς και για τους οικείους τους.

Σχήμα 1. Μοντέλο επικοινωνίας/γλώσσας και σεξουαλικότητας στα άτομα με ειδικές ανάγκες (Prinz, 2003)

Βιβλιογραφία

- Αντωνίου, Α.-Σ. & Ευθυμίου, Β. (2012, Νοέμβριος). *Σεξουαλική κακοποίηση ατόμων με νοητική υστέρηση-Προτάσεις για αντιμετώπιση του φαινομένου*. Προφορική ανακοίνωση στο 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Συμβουλευτικής Ψυχολογίας, «Ο ρόλος της συμβουλευτικής ψυχολογίας σε συνθήκες κρίσης», Θεσσαλονίκη.
- Berman, H., Harris, D. Enright, R., Gilpin, M., Cathers, T. & Bukovy, G. (1999). Sexuality and the adolescent with a physical disability: understandings and misunderstandings. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 22, 183–196.
- Borjeson, M.C. & Lagergren, J. (1990). Life conditions of adolescents with myelomeningocele. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 32, 698–706.
- Cambridge, P. & Carnaby, S. (2005). *Person centered planning and care management with people with learning disabilities*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Chia Chen, A. & Thompson, E. (2007). Family-centered care: preventing adolescent risky sexual behavior: parents matter!. *Journal for Specialists in Pediatric Nursing*, 12, 119–122.
- Cheng, M.M. & Udry, R. (2002). Sexual behaviors of physically disabled adolescents in the United States. *Journal of Adolescent Health*, 31, 48–58.
- Cook, J. A. (2000). Sexuality and people with psychiatric disabilities. *Sexuality and Disability*, 18, 195–206.
- Craft, A. & Craft, M. (1980). Sexuality and the mentally handicapped. In G. B.Simon (Ed.), *Modern management of mental handicap: A manual of practice*. Lancaster: MTP Press.
- Δήμου, Γ. (2008). *Η σεξουαλικότητα των ατόμων με νοητική αναπηρία στην ελληνική πραγματικότητα*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Earle, S. (2001). Disability, facilitated sex and the role of the nurse. *Journal of Advanced Nursing*, 36, 433–440.
- Galea, J., Butler, J. & Iacono, T. (2004). The assessment of sexual knowledge in people with intellectual disability. *Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 29, 350–365.
- Gawlik, K., Nowak, K. & Zalewski, T. (1995). The speed of biological maturing of lightly mentally handicapped women against their healthy peers. *Special School*, 5.

- Hall, J. E. (1974). Sexual behavior. In J. Wortis (Ed.), *Mental retardation (and developmental disabilities): An annual review*. Vol. 6. New York: Brunner/Mazel.
- Howard-Barr, E. M., Rienzo, B. A., Pigg, M. & James, D. (2005). Teacher beliefs, professional preparation, and practices regarding exceptional students and sexuality education. *Journal of School Health*, 75, 99–104.
- Islar, A., Tas, F., Beytut, D. & Conk, Z. (2009). Sexuality in Adolescents with intellectual disabilities. *Sexuality and Disability*, 27, 27-34.
- Islar, A., Tas, F., Beytut, D. & Conk, Z. (2009). A Study on Sexuality with the parents of adolescents with intellectual disability. *Sexuality and Disability*, 27, 229-237.
- Katoda, H. (1993). Parents' and teachers' praxes of and attitudes to the health and sex education of young people with mental handicaps: A study in Stockholm and Tokyo. *Journal of Intellectual Disability Research*, 37, 115-129.
- Kempton, W. (1978). Sex education for the mentally handicapped. *Sexuality and Disability*, 1, 137-146.
- Kempton, W. & Caparulo, F. (1983). Counseling parents and care staff on the sexual needs of mentally handicapped people. In A. Craft & M. Craft (Eds.), *Sex education and counseling for mentally handicapped people* (pp. 53-77). Tunbridge Wells: Costello.
- Kempton, W. & Rose, F. (1976). *Guidelines for training in sexuality and the mentally handicapped*. Philadelphia: Planned Parenthood Association of Southeastern Pennsylvania.
- Kijak, R. (2009). Problems of the sexes, sexuality, maturing-intimate spheres of life of people with intellectual disability. *Special School*, 5.
- Kingsley, J. & Levitz, M. (1994) Count us. In Orlando, F.L. (ed.) *Growing up with down syndrome*. London: Harcourt Brace.
- Κουτσούκου, Η., & Αντωνίου, Α.-Σ. (2011, Μάιος). *Νομικές και ψυχολογικές διαστάσεις της σεξουαλικής κακοποίησης παιδιών και εφήβων με ειδικές ανάγκες*. Προφορική ανακοίνωση στο 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Αντιμετώπιση της Σεξουαλικής Κακοποίησης «Νέες μορφές παιδικής και εφηβικής κακοποίησης: δυνατότητες αντιμετώπισης και πρόληψης», Αθήνα.
- Koscielska, M. (2003). Koscielska, M. (1993). The idea of a mentally disabled person

- as a participant of the social life. *Przegląd Psychologiczny*, 36, 341-351.
- Kreinin, T. (2001). Sexuality education for the disabled is priority at home and school. *SIECUS Report*, 29, 4.
- Lesseliers, J. & Vam Hove, G. (2002). Barriers to the development of intimate relationships and the expression of sexuality among people with developmental disabilities: Their perceptions. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 27, 69-81.
- Leutar, Z. & Mihokovic, M. (2007). Level of knowledge about sexuality of people with mental disabilities. *Sexuality and Disability*, 25, 93-109.
- Levi, H. & Packman, W. (2004). Sexual abuse prevention for individuals with mental retardation: Considerations for genetic counselors. *Sexuality and Disability*, 13, 189-205.
- Löfgren-Mårtenson, L. (2004). "May I?" About sexuality and love in the new generation with intellectual disabilities. *Sexuality and Disability*, 22, 197-207.
- Mayers, K., Heller, D. & Heller, J. (2003). Damaged sexual self-esteem: A kind of disability. *Sexuality and Disability*, 2, 269-282.
- McCabe, M. (1993). Sex education programs for people with mental retardation. *Mental Retardation*, 31, 377-387.
- McCabe, M. (1999). Sexual knowledge, experience, and feelings among people with disability. *Sexuality and Disability*, 17, 157-170.
- Monat, R. K. (1982). *Sexuality and the mentally retarded*. San diego: College Hill Press.
- Murphy, N. & Young, P.C. (2005). Sexuality in children and adolescents with disabilities. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 47, 640-644.
- Murphy, W. D., Coleman, E. M. & Abel, G. G. (1983). Human sexuality in the mentally retarded. In J. L. Matson & F. Andrasik (Eds.), *Treatment issues and innovations in mental retardation*. New York: Plenum Press.
- Page, A. C. (1991). Teaching developmentally disabled people self-regulation in sexual behavior. *Journal of Developmental Disabilities*, 17, 81-88.
- Πανάκας, Π. & Κυριάκη, Σ. (2003). Σεξουαλική αγωγή και νοητική υστέρηση: Θεωρητική και ερευνητική προσέγγιση. Αθήνα: Νηρηίδες.
- Plaute, W., Westling, D. & Cizek, B. (2002). Sexuality education for adults with

- cognitive disabilities in Austria: Surveys of attitudes and the development of a model program. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 27, 58-68.
- Prinz, P. (2003). *Communicative dimensions, deafness and disability: An exploration of themes and issues*. Paper presented at the First Disability Studies Association Conference, Lancaster, UK.
- Reid, D. A. (1995). Sexual activity in people with profound learning disabilities. *British Journal of Learning Disabilities*, 23, 56-58.
- Schröder, S. (1996). Sonderpädagogische Aspekte zur Sexualität geistigbehinderter Kinder und Jugendlicher. In Walter, J. (Hrsg.). *Sexualität und geistige Behinderung* (s. 128-147). Heidelberg: Edition Schindele im Universitätsverlag C. Winter.
- Swango-Wilson, A. (2008). Caregiver perceptions and implications for sex education for individuals with intellectual and developmental disabilities. *Sexuality and Disability*, 26, 75-81.
- Servais, L. (2006). Sexual health care in persons with intellectual disabilities. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, 12, 48-56.
- Σιαπέρας, Π. & Σούλης, Σ.-Γ. (2011). Η σεξουαλική εκπαίδευση και τα ψυχοσεξουαλικά προβλήματα ατόμων με νοητική υστέρηση. *Ψυχολογία*, 18, 73-84.
- Smith, K. M. N., Wheeler, B., Pilecki, P. & Parker, T. (1995). The role of the pediatric nurse practitioner in educating teens with mental retardation about sex. *Journal of Pediatric Health Care*, 9, 59-66
- Thompson, S. B. N. (1991). Sexuality training in occupational therapy for people with a learning difficulty. *British Journal of Occupational Therapy*, 54, 303-305.
- Vizard, E. (1989). Child sexual abuse and mental handicap: A child psychiatrist's perspective. In H. Brown & A. Craft (Eds.), *Thinking the unthinkable papers on sexual abuse and people with learning difficulties*. London: FPA Education.
- Walter, J. (1996). Erinnerst du dich? In Walter, J. (Hrsg.). *Sexualität und geistige Behinderung* (s. 215-216). Heidelberg: Edition Schindele im Universitätsverlag C. Winter.
- Walker-Hirson, L. & Champagne, M. P. (1991). Circles revisited: Ten years later: Special issue: Sexuality and Disability. *Sexuality and Disability*, 9, 143-148.
- Williams, L. & Nind, M. (1999). Insiders or outsiders: normalization and women with

learning difficulties. *Disability & Society*, 14, 659-672.

Woodard, L. J. (2004). Sexuality and disability. *Clinics in Family Practice*, 6, 941–954.

«Ακρογιάλι». Ελαιογραφία σε ύφασμα